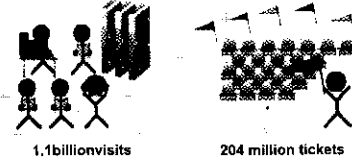

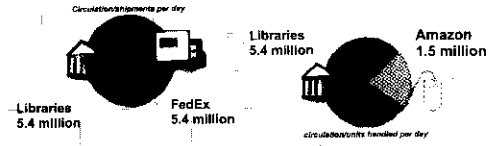
માહિતીનું અર્થશાસ્ત્ર

(ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોના પરિપ્રેક્ષમાં)

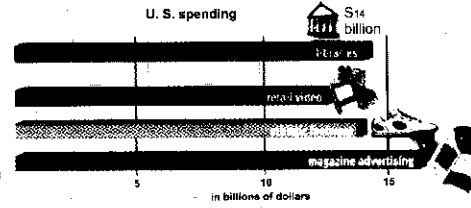
ભરત એમ. ચૌધરી

Libraries as valued destinations

Libraries as logistics experts

Libraries as economic engines

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

માહિતીનું અર્થશાસ્ત્ર :
(ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોના પરિપ્રેક્ષમાં)
Economics of Information :
(Focused on Library and Information Centres)

ભરત એમ. ચૌધરી
પંડિત દિનદયાળ પેટ્રોલિયમ યુનિવર્સિટી
ગાંધીનગર.

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન : અમદાવાદ

(UGC ના નવા પરિરૂપ પ્રમાણે
MLISc પેપર-9, એકમ-4 તથા MPhil ના વિદ્યાર્થીઓ માટે મદદરૂપ)

Economics of Information :
Focused on Library and Information Centres
By
Bharat M. Chaudhari

ISBN : 978-93-80294-83-4

પ્રકાશક
પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
બાબુભાઈ હાસરંદ શાહ
નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-380 001.

© ભરત એમ. ચૌધરી

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2010

પ્રત : 500

મૂલ્ય : રૂ. 65-00

ટાઈપસેટિંગ
જે. પી. ગ્રાફિક્સ
રામદ્વારા, પખાલીની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ-380 001.

મુદ્રક
ધર્મેશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
નવી પોળ, શાહપુર, અમદાવાદ-380 001.

Cataloging-in Publication data

Economics of Information : Focused on Library and Information
Centre / by Bharat M. Chaudhari
P.cm.

1. Library and information science 2. Economics aspects of information
products and services 3. Information economy 4. Chaudhari, Bharat
M., 1977

025.0433 - DC22

2010

UGC ના નવા પરિરૂપ પ્રમાણે
(મ-4 તથા MPhil ના વિદ્યાર્થીઓ માટે મદદરૂપ)

Economics of Information :
in Library and Information Centres

By

Bharat M. Chaudhari

ISBN : 978-93-80294-83-4

પ્રકાશક

પાર્થ પબ્લિકેશન

બાબુભાઈ હાલચંદ શાહ

રીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-380 001.

© ભરત એમ. ચૌધરી

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2010

પ્રત : 500

મૂલ્ય : રૂ. 65-00

ટાઈપસેટિંગ

જે. પી. ગ્રાફિક્સ

પાલીની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ-380 001.

મુદ્રક

ધર્મેશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પોળ, શાહપુર, અમદાવાદ-380 001.

Location data

Information : Focused on Library and Information
at M. Chaudhari

Information science 2. Economics aspects of information
sciences 3. Information economy 4. Chaudhari, Bharat

2010

અર્પણ

માતા-પિતા, નીતા અને રિયાન

પ્રાસ્તાવિક

અઢારમી સદીમાં વરાળના એન્જિનની શોધ થઈ અને જગત આખું કૃષિપ્રધાન સ્થિતિમાંથી યંત્રપ્રધાન સમાજ કે ઉદ્યોગપ્રધાન સમાજ બનવા તરફ ગતિ કરતું થયું. કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં દસેક હજાર વર્ષ રહી હશે. આ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અમેરિકા, યુરોપ, જર્મની અને જાપાનમાં મુખ્યત્વે ફેલાઈ. ત્યાર બાદ ઈ.સ. ૧૯૬૦ ના દાયકામાં એક નવીન સમાજ વ્યવસ્થાનું બીજ રોપાયું, જ્યાં બધી જ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનું ચાલકબળ માહિતી છે. આ સમાજ વ્યવસ્થા માહિતીના સમાજ તરીકે ઓળખાય છે. આ સમાજ રચનામાં સૌથી મોટી મૂડી કે સાધન એ માહિતી છે. આવા સમાજમાં શ્રમજીવીઓ અને કામદારોનો મોટો ભાગ “માહિતી જીવીઓ” (Knowledge Workers) નો બનેલો હોય છે. આવી રચનામાં સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર પણ માહિતી જ હોય છે. આજનો કામદાર માહિતીનું ઉત્પાદન, વ્યવસ્થાપન કરે છે, એનું પ્રક્રિયાકરણ, પૃથક્કરણ કરે છે તથા વહેંચણી (વેચાણ) કરે છે. આ સમગ્ર ઘટના માહિતીના અર્થકારણને જન્મ આપે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં માહિતીના આર્થિક પાસાઓ તથા કેટલાક સિદ્ધાંતોની શક્ય તેટલી વિશદ ચર્ચા અહીં કરી છે. માહિતી અર્થશાસ્ત્રની બે શાખાઓ માહિતીનું સૂક્ષ્મલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર તથા માહિતીનું સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર - જે પૈકી સૂક્ષ્મલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખી પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. આ ઉપરાંત ઉપભોક્તા વર્તનનું અર્થશાસ્ત્ર, માહિતી અર્થકારણ, માંગના સિદ્ધાંતો, ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણ વગેરે બાબતોને જીણવટથી આલેખી છે. માર્કેટીંગને અર્થશાસ્ત્રની જ એક શાખા ગણી એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ઉમેર્યું છે, જેથી આ શાખાનો પરિચય વાચકને મળી રહે. પુસ્તકમાં મેં આપણી ભાષામાં રૂઢ થયેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે, પરંતુ મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો પણ કૌંસમાં રજૂ કર્યો છે. વિષયની શાસ્ત્રીય રજૂઆત કરવા છતાં ભાષા શક્ય તેટલી સરળ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રાસ્તાવિક

સદીમાં વરાળના એન્જિનની શોધ થઈ અને જગત આખું માંથી યંત્રપ્રધાન સમાજ કે ઉદ્યોગપ્રધાન સમાજ બનવા તરફ કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં દસેક હજાર વર્ષ રહી હશે. આ અમેરિકા, યુરોપ, જર્મની અને જાપાનમાં મુખ્યત્વે ફેલાઈ. ૧૮૬૦ ના દાયકામાં એક નવીન સમાજ વ્યવસ્થાનું બીજ ધી જ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનું ચાલકબળ માહિતી છે. આ માહિતીના સમાજ તરીકે ઓળખાય છે. આ સમાજ રચનામાં કે સાધન એ માહિતી છે. આવા સમાજમાં શ્રમજીવીઓ અને ભાગ “માહિતી જીવીઓ” (Knowledge Workers) નો આવી રચનામાં સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર પણ છે. આજનો કામદાર માહિતીનું ઉત્પાદન, વ્યવસ્થાપન કરે કરણ, પૃથક્કરણ કરે છે તથા વહેંચણી (વેચાણ) કરે છે. આ માહિતીના અર્થકારણને જન્મ આપે છે. થમાં માહિતીના આર્થિક પાસાઓ તથા કેટલાક સિદ્ધાંતોની શદ ચર્ચા અહીં કરી છે. માહિતી અર્થશાસ્ત્રની બે શાખાઓ પ્રતી અર્થશાસ્ત્ર તથા માહિતીનું સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર - જે પૈકી શાસ્ત્રના પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખી પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. આ ઉપરાંત મનું અર્થશાસ્ત્ર, માહિતી અર્થકારણ, માંગના સિદ્ધાંતો, ખર્ચ-વગેરે બાબતોને જીણવટથી આલેખી છે. માર્કેટીંગને અર્થશાસ્ત્રની પણ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ઉમેર્યું છે, જેથી આ શાખાનો પરિચય છે. પુસ્તકમાં મેં આપણી ભાષામાં રૂઢ થયેલા શબ્દોનો ઉપયોગ રાખ્યો છે, પરંતુ મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો પણ કૌંસમાં રજૂ કર્યો છે. થ રજૂઆત કરવા છતાં ભાષા શક્ય તેટલી સરળ રાખવાનો

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ત્રણ ખ્યાતનામ વિચારકોને સતત નજર સમક્ષ રાખ્યા છે. જેમાં, ફ્રિડ મેચલપ, બર્શીંગ મેરી સી. તથા એસ. સીતારામા આ લેખકોના અંગ્રેજી ગ્રંથો તથા લેખો ગ્રંથાલય અને માહિતીના અર્થશાસ્ત્રના ઉત્તમ ગ્રંથો છે. તદ્ઉપરાંત આ પુસ્તક યાસિન દલાલની માધ્યમ મિમાંસા, એચ. કે. ત્રિવેદીનું વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર, બી. ડી. પરમારનું સંચાલકીય અર્થશાસ્ત્ર, IGNOU ન્યુ દિલ્હીનું સંદર્ભ સાહિત્યના સૌજન્યથી તૈયાર થયું છે, જેનો આભાર માનવો જ રહ્યો.

આ પુસ્તક ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ, ગ્રંથપાલો, માહિતી વૈજ્ઞાનિકો, માહિતી નિયોજકો, માહિતી અર્થશાસ્ત્રીઓ તથા માહિતી વિશ્લેષકોને ચોક્કસ ઉપયોગી થઈ પડશે તેવી મને ખાતરી છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને શરૂઆતથી અંત સુધી જેમની દૃષ્ટિ અને માર્ગદર્શન મળતાં રહ્યાં છે તે, ગુરૂવરશ્રી છગન ભૈયા સાહેબ તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક શ્રી પ્રયત્કરભાઈ, માહિતી વૈજ્ઞાનિક શ્રી અતુલભાઈ તથા શ્રી કમલેશભાઈ પરત્વે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરતાં આનંદ અનુભવું છું. તેમના સૂચનોથી આ ગ્રંથની ગુણવત્તામાં ઘણો સુધારો થયો હોવાથી મને પ્રતીતિ થઈ છે.

— ભરત એમ. ચૌધરી
લેખક

અનુક્રમ

● પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ : 1 માહિતીના અર્થશાસ્ત્રની રૂપરેખા

- 1.1 અર્થશાસ્ત્રની વિભાવના
- 1.2 અર્થશાસ્ત્ર અને માહિતીનું અર્થશાસ્ત્ર

પ્રકરણ : 2 માહિતીનું સૂક્ષ્મલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

- 2.1 વસ્તુઓ
- 2.2 વપરાશ મૂલ્ય અને વિનિમય મૂલ્ય
- 2.3 માહિતીની જરૂરિયાત
- 2.4 ઉપભોક્તાના વર્તનનું અર્થશાસ્ત્ર
- 2.5 ખર્ચ વિશ્લેષણ
- 2.6 ખર્ચ અસરકારકતા અને ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણ
- 2.7 સમતૂટ વિશ્લેષણ

પ્રકરણ : 3 ગ્રંથાલય, માહિતી વસ્તુ અને સેવાઓનું માર્કેટીંગ

- 3.1 માહિતી વસ્તુ અર્થાત્ પેદાશ
- 3.2 વસ્તુના જીવનકાળનું ચક્ર
- 3.3 માર્કેટીંગનો અર્થ
 - 3.3.1 માર્કેટીંગ એટલે શું
 - 3.3.2 વેચાણ અને માર્કેટીંગ એ ભિન્ન બાબતો છે.
- 3.4 ગ્રંથાલય અને માર્કેટીંગ
- 3.5 માર્કેટીંગ મિશ્ર
- 3.6 ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોમાં માર્કેટીંગની પ્રાસંગિકતા

પ્રકરણ : 4 માહિતીનું અર્થકારણ

- 4.1 માહિતી અર્થકારણના ઘટકો
- 4.2 માહિતી અને વૈશ્વિકરણ

● સંદર્ભસૂચિ

1. માહિતીના અર્થશાસ્ત્રની રૂપરેખા

ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન એ આંતરવિષયી (Interdisciplinary) વિચારધારા છે. જ્ઞાનવિશ્વના દરેક વિષય સાથે તે કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાયેલ છે. જ્ઞાનવિશ્વનો દરેક વિષય ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિચારધારા પર વધતા ઓછા અંશે અસર કરે છે. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન શરૂઆતથી જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલ છે. એટલે કે, કોઈપણ નવા ગ્રંથાલયની સ્થાપના કરવા માટે જરૂરી સ્થળ, ફર્નિચર, પુસ્તકો, કર્મચારીઓ વગેરેનાં આયોજનમાં આર્થિક નિર્ણયો લેવા અર્થશાસ્ત્રનો ખ્યાલ જરૂરી બને છે. જેમ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનને દર્શાવતાં જુદાં-જુદાં પદો જેવા કે Library Economy, Librarianship, Documentation, Library Science, Information Science, Meta Science વગેરેમાં સમયાનુસાર પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે. તેવી જ રીતે ગ્રંથાલયની વિભાવનાઓમાં પણ પરિવર્તનો થવા લાગ્યાં છે. એટલે કે શરૂઆતમાં ગ્રંથાલય એક સેવા આપતી સંસ્થા તરીકે ઓળખાતી અને ગ્રંથાલયમાં માત્ર પુસ્તક આપ-લેની સેવા કેન્દ્રસ્થાને હતી, પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં પુસ્તક આપ-લે ઉપરાંત ફોટોકોપી સેવા, અનુવાદ સેવા, સારસંક્ષેપ સેવા, નિર્દેશીકરણ સેવા, CAS, SDI, વાઈમસૂચિ, અનુવાદ સેવા વગેરે સેવાઓ ઉપભોક્તાઓને તેમની જરૂરિયાત મુજબ પૂરી પાડવામાં આવે છે. વળી માહિતી ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે કોમ્પ્યુટર ઉપકરણ, નેટવર્ક્સ, ઓનલાઈન ડેટાબેઈઝ વગેરેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો છે. આ નવી ટેકનોલોજી વસાવવી તેની જાળવણી, નિભાવ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ દરેક ગ્રંથાલય કે તેની માતૃસંસ્થાને પરવડે તેમ નથી. આથી દરેક ગ્રંથાલય સ્વનિર્ભર બને તે માટે ઉપભોક્તાને આપવામાં આવતી સેવાના બદલામાં યોગ્ય વળતર વસૂલ કરે છે. માહિતી સેવાને એક વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી તેનું કિંમત નિર્ધારણ અને માર્કેટિંગ જરૂરી બન્યું છે. આમ, ગ્રંથાલય અને માહિતી વ્યવસાયમાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરૂરી બને છે.

1.1 અર્થશાસ્ત્રની વિભાવના :

અર્થશાસ્ત્ર એ માનવીની ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો માટે તેમના દ્વારા કરવામાં આવતા પ્રયત્નો સાથે સંબંધ ધરાવતું વિજ્ઞાન છે. અર્થશાસ્ત્ર એ માનવીય વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરે છે.

Websters Dictionary પ્રમાણે,

૭

૭

૮

૧૨

૧૨

૧૩

૧૪

૧૫

૨૭

૨૮

૩૭

૪૦

૪૦

૪૨

૪૩

૪૩

૪૪

૪૫

૪૮

૫૨

૫૪

૫૪

૫૭

૫૮